

DOI: <https://doi.org/10.18524/2519-2523.2022.17.268832>

УДК 94(477.74):325.52:355.311"1790/1793"

PALANKA ADMINISTRATIVE STRUCTURE OF THE BLACK SEA COSSACK ARMY**Oleksandr Lozheshnyk**

Post-graduate student
of the Department of History of
Ukraine and special historical disciplines
Odesa I. I. Mechnikov National
University
2, Dvoryanska Str., Odesa, 65082,
Ukraine
ORCID:
<https://orcid.org/0000-0002-4515-5511>
E-mail: sandro241298@ukr.net

Citation: *Lozheshnyk, O. (2022). Palanka administrative structure of the Black Sea Cossack Army. Chornomors'ka mynuvshyna: notes of the Department of the history of Cossacks in the South of Ukraine / V.A. Smolij, ed. Odesa, vol. 17, pp. 110-116.*

Submitted: 24. 11. 2022

ПАЛАНКОВИЙ УСТРІЙ ЧОРНОМОРЬСЬКОГО КОЗАЦЬКОГО ВІЙСЬКА**Oleksandr Lozheshnyk**

Аспірант кафедри історії України
та спеціальних історичних дисциплін
Одеського національного
університету імені І. І. Мечникова
Вул. Дворянська, 2, Одеса, 65082,
Україна
ORCID:
<https://orcid.org/0000-0002-4515-5511>
E-mail: sandro241298@ukr.net

Annotation

The purpose of the article is to highlight the local problems of the revival of the palanka system, peculiar to the lands of Zaporozhian Sich in the Ochakiv steppe during the stay of the Black Sea Cossack Army. On the basis of the published materials of the State Archive of the Krasnodar Territory and the researches of P. Korolenko, the administrative-territorial structure of the Black Sea Cossack Army during its stay in the Bugo-Dniester borderland (1790-1792) was analyzed and the functional duties of a palanquin colonel were characterized.

The lower part of the Ochakiv Steppe, the Bugo-Dniester confluence, during the stay of the Black Sea Cossack Army, was divided into three palanquins – Podnistrian (central), Berezan and Kinburn, headed by palanquin colonels with assistant foremen.

The palanka colonel was responsible for the preservation of military property and for increasing the revenues that went to the military treasury. Through the foresters, he protected the military forests, releasing wood to the residents only for building houses; sold part of the fishing factories and sold alcoholic beverages to outsiders with payment of the purchase price to the military treasury, leased free land to "outsiders" for cattle grazing, collected a tax from gypsies who spent the night on military territory, etc. He embodied in the palanquin the power of Kosh, in fact, the power of the Cossack community.

Key words: Black Sea Cossack Army, Bugo-Dniester interfluvium, palanka, palanka colonel, functional duties.

Аноація

Мета статті полягає у висвітленні локальної проблематики відродження паланкового устрою, властивого для земель Запорозької Січі в Очаківському степу під час перебування Чорноморського війська. На основі опублікованих матеріалів Державного архіву Краснодарського краю та досліджень П. Короленка проаналізовано адміністративно-територіальний устрій Чорноморського війська під час його перебування в Буго-Дністровському межиріччі (1790-1792 рр.) та охарактеризовано функціональні обов'язки паланкового полковника.

Цитування: Ложешник О. Паланковий устрій Чорноморського козацького війська. *Чорноморська минувшина*: записки Відділу історії козацтва на півдні України: зб. наук. праць / за ред. В. А. Смоля. Одеса : ФОРМ Бондаренко М., 2022. Вип. 17. С. 110-116.

Отримано: 24.11.2022

Нижня частина Очаківського степу, Буго-Дністровське межиріччя, під час перебування на ній Чорноморського війська, була розділена на три паланки – Подністрянську (центральну), Березанську та Кінбурнську на чолі з паланковими полковниками зі старшинами-помічниками.

Паланковий полковник відповідав за збереження військового майна та за збільшення прибутків, що надходили до військової скарбниці. Через лісників він охороняв військові ліси, відпускаючи жителям деревину лише для облаштування будинків; віддавав на відкуп частину риболовних заводів та продаж спиртних напоїв стороннім особам із внесенням відкupu у військову казну, орендував «стороннім людям» вільну землю під випас худоби, збирав податок з циган, що ночували на військовій території тощо. Він втілював у паланці владу Коша, власне – владу козацької громади.

Ключові слова: Чорноморське козацьке військо, Буго-Дністровське межиріччя, паланка, паланковий полковник, функціональні обов'язки.

В умовах коли в країні задеклароване проведення адміністративно-територіальної реформи, необхідним завданням постає вивчення подібних реформ на українських землях в минулому, які довгий час залишалися «білими плямами» в історії України. Це стосується насамперед періоду, коли Україна «добровільно» входила до складу Російської імперії. Пов'язувалося це з особливостями національної політики як царської Росії, так і Росії більшовицької, яка намагалась і намагається довести, що Україна немає минулого, не має власної історії. Саме цим і визначається актуальність дослідження адміністративно-територіального (паланкового) устрою Чорноморського війська під час його перебування в Буго-Дністровському межиріччі 1790-1793 рр., як відродження та правонаступності демократичних начал адміністративно-територіального устрою Запорозької Січі.

У даній статті розглядається паланковий устрій Чорноморського війська під час його перебування в Буго-Дністровському межиріччі (1790-1793). Верхнє межа обумовлюється «напівофіційним наданням» князем Г. Потьомкіним земель Чорноморському війську на початку 1790 р., а нижня – переселенням більшості чорноморців на Кубань.

Паланковий устрій Чорноморського війська в Буго-Дністровському межиріччі не був предметом спеціальних досліджень, хоча деякі його питання висвітлювалися в історіографії ХХ ст. [6]. Пояснюється це не лише станом і можливостями використання джерельної бази, але й неофіційною забороною в період тоталітарної системи вивчати козацьку проблематику, зокрема українську. І лише після проголошення незалежності України історики повернулися до вивчення регіональної історії, дотично висвітлюючи деякі аспекти адміністративно-територіального устрою земель Чорноморського війська [12; 13].

Впродовж війни командування Чорноморського козацького війська весь час вело перемовини з урядом Російської імперії про надання Війську земель під оселення та господарювання. 1 березня 1790 р. князь Григорій Потьомкін-Таврійський, який на той час був уже «патроном» Війська (як гетьман усіх козацьких військ імперії) «напівофіційно пожалував» кошовому отаманові З. Чепізі, «військовим старшинам та всьому товариству» в повне розпорядження землі між річками Південний Буг та Дністер: нижню частину [3, с. 9-10] щойно відвойованого у турків Очаківського степу (Єдсану) [1, с. 12] – кордон проходив від Паркан через Кучургани до села Соколи (Вознесенськ).

Через півтора місяці, 19 квітня 1790 р., Г. Потьомкін виділив козакам додатково Снікальську округу та Тамань зі своїми власними рибними угіддями та підтвердив передачу земель «на Кінбурнській стороні, що не належали поміщикам, а від Бугу по морю

до Дністра лінією на карті позначені» [5, с. 38]. Для огляду наданих земель він наказував «обрати знающих старшин, які й відправляться з полковником та кавалером Тизенгузаном» «для зняття плану» [5, с. 38, 55].

Згодом дані землеміри були зафіксовані на «Карті Очаківської області з показом всієї детальної ситуації» (1790 р.), де межа земель Чорноморського війська охопила: «...крім берегів низин Бугу, Чорного моря, і вверх по Дністру до Бендер; від цього міста, через верхів'я річок Кучурган і Куяльник на Тилігул, а відтіля на верхів'я Березані і, навпроти від цієї ріки під прямим кутом до Бугу та вперлася навпроти Богооявленська» [12, с. 40-41]. 12 липня 1790 р. полковий хорунжий Семен Візир доповідав про розмежовану територію до витоків Тилігула «від пролеглої від Бендер на Соколовку дороги» [4, с. 188]. Тобто до кінця квітня 1790 р. князь Г. Потьомкін, враховуючи заслуги Чорноморського війська у воєнних кампаніях російсько-турецької війни, виділив козакам приблизно половину території Очаківської землі, яку вони вже давно вважали своєю, «оселивши там своїх ветеранів» [11, с. 166]. Впродовж 1790-1792 рр. на відведених землях оселилося 1759 родин чорноморських козаків (5068 чоловіків та 4414 жінок) [9, с. 45].

Для «наведення порядку й дисципліни» на «новоотриманих» землях, всю територію Чорноморського війська в Буго-Дністровському межиріччі розділили на три паланки (на кшталт адміністративно-територіальних одиниць в колишній Запорозькій Січі): Подністрянську з центром в Слободзеї, де розміщувалась резиденція війська [6, с. 87], Березанську та Кінбурнську з центром в Забарині – сучасні Одеська, Миколаївська, Херсонська області й частина Молдови. Кожну паланку очолювали призначені Кошем полковники [8, с. 74; 13, с. 186], які разом зі старшинами-помічниками у своїх наказах та суперечках з поміщиками опирався на «грамоту» Г. Потьомкіна [4, с. 205].

Паланковий полковник мав на території паланки величезний обсяг влади, зосередивши у своїх руках адміністративні, фінансові, судові та воєнні повноваження. До його юрисдикції належали не лише мешканці паланки, але і посполиті, що проживали на військовій землі. Символом влади паланкового полковника був пірнач, який передавався разом зі справами під час заміни старшини. Проте були й обмеження: з одного боку Кошем, а з іншого – звичаєм.

Влада паланкового полковника була похідною від влади кошового отамана – здійснювалася його іменем. Попри делегування повноважень, кошовий отаман безпосередньо втручався в адміністрування не лише письмовими наказами, а й особистою присутністю: владна система Чорноморського війська зберегла такий архаїчний звичай як об'їзд отаманом і військовими старшинами паланок і безпосередній розгляд справ на місці.

Кіш призначив у Подністрянську паланку полковником Івана Гараджу, а його помічниками: писаря Степана Білого, осавула Мирона Брунька, хорунжого Івана Бурлаку [8, с. 72]; в Кінбурнській паланці залишався полковником знаний ще в Запорозькій Січі козак Журавель.

Однією з найважливіших функцій паланкової старшини було підтримання порядку та дисципліни на її території. Полковники здійснювали інспекційні об'їзди підвладних земель, під час яких:

- контролювали самі або доручали отаманам поселення новоприбулих козаків у спеціально відведених для цього місцях, щоб не допустити потрапляння у козацькі селища «російських панів підданих, кріпаків та військових поселян, а також не скривали б поміж ними солдат та рекрутів, що втікали з полків. ... Вихідців з Польщі на поселення всіх приймати» [8, с. 165-166];

- здійснювали перепис населення з розрізненням козаків, які перебували на службі і посполитих, що залишилися на військовій землі та за наказом князя Г. Потьомкіна зараховувались до Чорноморського війська (за націями, з їх дружинами та дітьми).

Для допомоги у проведенні щомісячних переписів створювались комісії «в усіх селищах із старшин та надійних козаків, які проживають в тому ж поселенні, отаманів та

писарів» [8, с. 165]. Так, в рапорті від 7 вересня 1790 р. повідомлялось, що «при об'їзді від Слободзеї вниз правим боком до гирла ріки Дністер, а звідти узбережжям Чорного моря до гирла річки Буг і вгору до річки Мертвих вод, що впадає в Буг, знайшов різних козаків та мужиків – вихідців з Польщі та інших місць, що оселились по річках та балках, яким зробив перепис з показанням, де хто саме в якому урочищі і місці оселився» [4, с. 196].

Життя ставило перед полковником найрізноманітніші завдання, зокрема – виконання адміністративних розпоряджень вищої влади – Коша, які не завжди можна було вирішити без перешкод. Так, направлений в Кінбурнську паланку полковник Журавель довгий час не міг визначити межі земель, що належали Чорноморському війську – більшість наданих князем Г. Потьомкіним земель та соляних озер місцеві поміщики встигли приєднати до власних, частину з них «граф Безбородько віддав на відкуп купцю Маркусу», а з тих озер, які ще залишались вільними від поміщицького володіння, відкупщик Безбородька встиг зібрати сіль. Полковникові Журавлю разом із козаками вдалось зібрати сіль на озерах, що залишались незайманими і взяти їх під свій нагляд, але це призводило до суперечок, які закінчувались не завжди на користь чорноморців [8, с. 75]. Такі справи вимагали пильності.

Об'їжджаючи військову територію, паланкова старшина переписувала худобу та «рибні заводи» з метою оподаткування. Так, ордером від 4 березня 1791 р. полковому старшині Візирю наказувалось, обравши «в команду достойну кількість козаків, з людей, що кочували степом та не мали на службі козаків, з худоби забирати із ста овець одну надійну, а з рогатої худоби й коней з п'ятдесяти штук по одній надійній худобині, та й від неводів й сіток таких же сторонніх людей: з неводу по десяти, а від сітки по два рублі. Якщо зустрінуться вам прибудна та вкрадена худоба, забирати разом з крадієм». Отже, зі сторонніх осіб, що кочували на відведеній військовій території, стягувалось мито, так звана десятина. Зібрана худоба доставлялась в Кіш, де продавалась з аукціону; придатні ж до роботи бики й коні використовувались для військових потреб [10, с. 66]. Зібрані гроші записував військовий підканцелярист Микола Коротняк й вносив до військової скарбниці [4, с. 52].

З цієї ж самою метою направили військового осавула Сутику до всіх річок та лиманів для огляду та опису «риболовних заводів». Осавул мав не лише записати усі неводи, а й обкласти податком ті, що не належали козакам. Для підтвердження правовласництва він вимагав письмових документів на право рибалити в водах, що належали Чорноморському війську. Після інспекції всі документи розглядались в Коші. Якщо власник не міг довести свою належність до козацького стану, «рибні заводи» обкладали податком з такого розрахунку, щоб «половина прибутку йшла на невід, а інша – на робітників рибних заводів, у військову казну сплачувати з кожного заводу по 20 руб.» [7, с. 39]. Коли ж деякі «забродчики» відмовлялись від такої пропозиції, то їх виганяли з риболовних заводів та карали кийками [8, с. 72].

Окрім цього, встановлювалось на користь війська мито за пасовище на військових землях «чужинцями» овець та іншої худоби, а також забирались на користь війська кошти у вигляді подушного податку з циган, що кочували у межах військової землі – по 2 рублі на рік від кожного господаря та по 60 копійок від безсімейного бурлаки доставляв в Кіш виборний циганський отаман [8, с. 74].

Значні прибутки до військової казни окрім військових неводів та заводів, оренди пасовиськ та податків з мешканців приносили табуни [2, с. 281; 8, с. 72-75]. Зокрема, полковник І. Гараджа, за розпорядженням З. Чепіги, розвів військовий табун коней та великої рогатої худоби, з якого надходили до військової скарбниці значні кошти, виручені від продажу худоби. У вільний від військових дій час до військового табуна входили й козацькі коні [7, с. 39].

Тому що однією з причин переселення іррегулярного формування до межиріччя була охорона південних рубежів, чорноморці, перебуваючи вдома, продовжували нести внутрішню службу, виконуючи по чергово покладені на них обов'язки: створення постійно

діючих козацьких роз'їздів узбережжям Дністра та Чорного моря [4, с. 246], спостереження за військовими важкостями в колишньому Березанському коші, створення команд біля обложної артилерії Очакова та Бендер, перевезення козацькими човнами Дністром та Чорним морем провіанту й інших казенних важкостей для гарнізонів та команд чорноморців [8, с. 76, 80-81]. Відповідно до цього паланкові полковники мали «всім людям, що приходять на поселення, оголошувати, щоб вони готові були до козацької служби» та визначати службу козаків: бідних направляти в піхоту, а заможних «на добрих конях» – в кінноту, «з військовим прибором, так, щоб за першою вимогою й виступити могли, а хто до такої служби не згоден, того й на поселення не брати» [4, с. 178-180].

Заняття козаків у «вільний» від служби час описує рапорт «полковника Аджибея» від 24 вересня 1790 р. кошовому отаманові З. Чепізі, де зазначається, що «мешканці слобод, підвідомчих Чорноморському війську, використовуються для робіт за ордерами, а частково, за відсутності військового судді й за словесними наказами, як то: для військового сінокошу 50 скірт сіна, перевезення з Березані і Аджибея до військових човнів дерева, канатів та інших подібних матеріалів. Також неодноразово відправлялись вози за провіантом в Бендери, а опісля 20 чоловік піших і 20 пароволових возів відправилось в Оргіївський ліс для будівництва на церкву чохла. Для будівництва військової канцелярії відряджаються почергово вози і робочі люди для привезення з усієї округи, де є будівничий ліс, хмизу та кілків, для покрівлі очерету й обмазаня глини» [4, с. 200-201].

Як бачимо, для укорінення дисципліни й порядку все життя чорноморців було суворо регламентоване і мало лише дві «локації» – служба й робота по господарству та облаштування військової території. «Нелюбов» до ледарів підтверджує й ордер З. Чепіги на ім'я полковника Івана Гаражі від 4 травня 1790 р., в якому зазначалося: «Крадіїв та розбійників й іншого звання ледарів викорінити без ослаблення, про що всім сільським отаманам строго підтвердити маєте» [8, с. 71-75, 166].

Окремою сторінкою діяльності полковників були природоохоронні, перш за все, лісоохоронні, заходи. Зокрема, до їх обов'язків входило наказувати «отаманам за військовими лісами спостерігати, щоб вони від пожегу та худоби спустошені не були», без дозволу Коша «не вільно було» рубати живі дерева. Так, в лютому 1790 р. секунд-майор Мокій Гулик наказував полковому старшині «не рубати садові та стройові дерева» [4, с. 169].

Для нагляду за збереженням лісів створювались спеціальні комісії, які стежили за розумним використанням цього ресурсу і дозволяли збирати лише сухостій. 26 березня 1790 р. генерал-майор Бражніков повідомляв бригадиру З. Чепізі: «як про нерубання всякого роду фруктових дерев від його світлості генерал-аншефа та кавалера князя Юрія Володимировича Долгорукова ще при занятті Бендер, опісля від його високості генерал-аншефа та кавалера Михайла Микитовича Кречетникова, і в командування мого розміщеними тут військами неодноразово підтверджувалося, то в такому випадку наказити спостерігати за прописаними садами, що знаходяться поблизу команд» [4, с. 173-174].

Наказом від 17 травня 1790 р. кошовий отаман Чепіга підтвердив всім полковникам, щоб вони кожен на своїй дистанції пильно спостерігали за козаками, поселянами та всякими людьми, щоб ніхто на спустошував на військовій землі садів та лісів. Якщо ж комусь потрібна була деревина на будівництво, видавати квитки на слише возів, скільки потрібно. «Для чого по всякій частині лісу, що належить селищу, заснувати лісників. На дрова ж ліси рубати суворо забороняється, а використовували б для цього очерет та кирпич» [8, с. 72].

Паланка для населення виступала судом першої інстанції. Тут проводилося дізнання, існувала в'язниця для затриманих. Швидко й справедливо вирішувались сварки поміж жителями, карались правопорушники, відправлялись «великі правопорушники» до Коша на суд, виганялись за межі військової території крадії та розбійники.

У разі, коли двоє мали обопільні претензії або один іншого позивав, то вони купували на базарі «паляницю» і з'являлися до паланкового суду (до нього входили полковник, писар

і осавул) із викладом претензії. Для з'ясування суті справи уповноважених від суду відряджали на місце. На підставі цих відомостей суд ухвалював рішення. В разі потреби воно оскаржувалося в кошовому суді. Для судової практики характерним було використання звичаєвого права і здорового глузду, намагання запропонувати справедливі рішення, з якими погодилися б обидві сторони. Упертість однієї зі сторін, яка не хотіла прислухатися до голосу розуму і продовжувала апелювати, наприклад, до кошового суду, «лікували» киями [8, с. 73].

Окрім вищеназваних обов'язків, полковники мали бути взірцем для козаків, високоморальними людьми та готовими за першою вимогою йти на службу [8, с. 72-73], вимагаючи цього і від своїх підопічних: «щоб жителі в неділю та святкові дні ... від своїх робіт спочивали, окрім потреб. І де є церква Божа або часовня, до них ходили б» [4, с. 178-180].

Отже, полковник, що відав господарськими справами та був призначений у кожній паланці, або як його називали – «особливий полковник» – відповідав за збереження військового майна та за збільшення прибутків, що надходили до військової казни. Через лісників він охороняв військові ліси, відпускаючи жителям деревину лише для облаштування будинків; віддавав на відкуп частину риболовних заводів та продаж спиртних напоїв стороннім особам із внесенням відкупу у військову казну, орендував «стороннім людям» вільну землю під випас худоби, збирав податок з циган, що ночували на військовій території тощо [7, с. 38-39]. Він втілював у паланці владу Коша, власне – владу козацької громади. Були полковники людьми різними, іноді роблячи свою роботу не дуже вдало, часом – зловживаючи становищем. Але регулярна ротация, підзвітність кошовому отаманові, прагнення не осоромити свій курінь – все це призводило до того, що якість паланкової адміністрації стояла на високому рівні.

Джерела та література:

1. Бумаги князя Григория Александровича Потемкина-Таврического: в 3 т. / ред. Н. Ф. Дубровина. СПб., 1895. Вып. 1790-1793 гг. 375 с.
2. Голобуцкий В. А. Черноморское казачество. Київ: Академия наук УССР, 1956. 416 с.
3. Де-Волант Ж. Ф. Очерк моей службы в России 1787-1811 гг. Одесса: Одесский морской торговый порт, 1999. 136 с.
4. Дмитренко И. И. Сборник исторических материалов по истории Кубанского казачьего войска: в 4-х т. СПб., 1896. Т. 3: 1787–1795. 799 с.
5. Дубровин Н. Ф. Сборник военно-исторических материалов. СПб.: Воен. тип., 1895. Вып. 8: Бумаги князя Григория Александровича Потемкина-Таврического: 1790-1793 гг. 375 с.
6. Иванов П. Черноморские казаки в Слободзее // ЗООИД. 1902. Т. 24. С. 80–91.
7. Короленко П. П. Кошевые атаманы Черноморского казачьего войска XVIII ст. СПб.: Вестн. казачьих войск, 1896. 48 с.
8. Короленко П. П. Предки кубанских казаков на Днепре и на Днестре. Екатеринодар: Тип. П. Ф. Бойко, 1900. 203 с.
9. Короленко П. П. Черноморское казачье войско (1775-1792 гг.). Екатеринодар: Типо-литогр. А. П. Сташевского, 1892. 64 с.
10. Короленко П. Черноморцы. СПб.: В Тип. Департамента уделов, 1874. 212 с.
11. Наследие Ф. П. Де-Волана: Из истории порта, города, края / авт-сост.: Н. П. Павлюк, Т. Н. Глеб-Кошанская. Одесса: Астропринт, 2002. 256 с.
12. Сапожников І. В. Запорізькі і чорноморські козаки у Хаджибеї та Одесі (1770-1820-ті роки) / І. В. Сапожников, Г. В. Сапожникова. Одеса: ОКФА, 1998. 125 с.
13. Хаджибей-Одеса та українське козацтво (1415–1797): до 210 річниці штурму Хаджибейського замку / Т. Г. Гончарук, С. Б. Гуцалюк, І. В. Сапожников, Г. В. Сапожникова. Одеса, 1999. 400 с.

References:

1. Dubrovina, N. F. (1895) *Bumagi knjazja Grigorija Aleksandrovicha Potemkina-Tavrisheskogo*. Sankt-Peterburg, vol. 1. [in Russian].
2. Golobuckij, V. A. (1956) *Chernomorskoe kazachestvo*. Kiev: Akademija nauk USSR. [in Ukrainian].
3. De-Volant, Zh. F. (1999) *Ocherk moej sluzhby v Rossii 1787-1811 gg.* Odessa: Odesskij morskoy torgovjy port. [in Ukrainian].
4. Dmitrenko, I. I. (1896) *Sbornik istoricheskikh materialov po istorii Kubanskogo kazachego vojska*. Sankt-Peterburg, vol. 3. [in Russian].
5. Dubrovin, N. F. (1895) *Sbornik voenno-istoricheskikh materialov*. Vols. 8. Sankt-Peterburg: Voennaja tipografija. [in Russian].
6. Ivanov, P. (1902) Chernomorskie kazaki v Slobodzee. *Zapiski Odesskogo obshhestva istorii i drevnosti*. 24. s. 80–91. [in Ukrainian].
7. Korolenko, P. P. (1896). *Koshevye atamany Chernomorskogo kazachego vojska XVIII st.* Sankt-Peterburg: Vestnik kazachih vojsk. [in Russian].
8. Korolenko, P. P. *Predki kubanskih kazakov na Dnepre i na Dnestre*. Ekaterinodar: Tipografija P. F. Bojko. [in Russian].
9. Korolenko, P. P. (1892) *Chernomorskoe kazache vojsko (1775-1792 gg.)*. Ekaterinodar: Tipografija A. P. Stashevskogo. [in Russian].
10. Korolenko, P. (1874) *Chernomorcy*. Sankt-Peterburg: V Tipografiji Departamenta udelov. [in Russian].
11. Pavljuk, N. P. & Gleb-Koshanskaja, T. N. (2002) *Nasledie F. P. De-Volana: Iz istorii porta, goroda, kraja*. Odessa: Astroprint. [in Ukrainian].
12. Sapozhnykov, I. V. & Sapozhnykova, H. V. (1998) *Zaporizki i chornomorski kozaky u Khadzhybei ta Odesi (1770-1820-ti roky)*. Odessa: OKFA. [in Ukrainian].
13. Honcharuk, T. H., Hutsaliuk, S. B., Sapozhnykov, I. V. & Sapozhnykova, H. V. (1999) *Khadzhybei-Odesa ta ukrainske kozatstvo (1415–1797): do 210 richnytsi shturmu Khadzhybeiskoho zamku*. Odessa. [in Ukrainian].